

Suriye Politikasının Türkiye Siyaseti Üzerine Etkileri: 2000 Sonrası Dönem
◆◆◆
The Effects of Syria Policy on Turkish Politics: Post-2000 Period

Şaban ÖZTÜRK*
Hüseyin SEVİNÇ**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1341353>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Derleme Makale

Geliş Tarihi:
11.08.2023

Kabul Tarihi:
12.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışma, bir ülke için dış politikanın önemini, Türkiye'nin yürütmüş olduğu dış politikanın zorluklarını ve komşu ülkelerle yürütülen ilişkilerin iç ve dış siyasete etkilerini, Suriye politikası üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada geniş anlamda dış politika, Türk dış politikası ve özellikle Türkiye'nin 2000'li yıllarda yürütmüş olduğu dış politikası incelenmiştir. Türk dış politikasının önemli bir alanı olmakla birlikte Batı ve diğer Ortadoğu ülkelerine de yansımalarının olduğu düşünülen Türkiye'nin Suriye politikaları 2000 sonrasındaki gelişmeler kapsamında ele alınmıştır. Çalışmada Türkiye'nin dış politika alanında bulunduğu konum nedeniyle uzun süre Batıcı ve statükocu anlayışı benimsediği ve söz konusu anlayışın Ortadoğu ve komşularıyla ilişkilerine olumsuz yansımalarının olduğu düşüncesi teyit edilmiştir. Ancak 2000'li yıllarda dış politika alanında meydana gelen değişimin Suriye politikalarına da yansıdığı dolayısıyla olumlu ilişkilerin özellikle ekonomi alanında görünür olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Arap Baharı ile tekrar kopan iki ülke ilişkilerinin son dönemde tekrar düzelmeye yoluna gitmesi ekonomik kaygıların dış politikadaki etkisi olarak düşünülmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin diğer komşu ülkelere nazaran Suriye ile ilişkilerinin iç ve dış siyasetine önemli etkilerinin olduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset, dış politika, Ortadoğu, Türkiye-Suriye ilişkileri.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Review Paper

Received:
11.08.2023

Accepted:
12.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

This study aims to elucidate the significance of foreign policy for a nation, the challenges inherent in the foreign policy pursued by Turkey, and the impacts of relations maintained with neighboring countries on both domestic and international politics, with a focus on the Syrian policy. The study encompasses a comprehensive analysis of foreign policy, with a particular focus on Turkish foreign policy, especially within the context of Turkey's diplomatic endeavors in the twenty-first century. While being a significant realm of Turkish foreign policy, Turkey's policies towards Syria, believed to have repercussions not only on the Western countries but also on other Middle Eastern nations, have been examined within the context of post-2000 developments. The study confirms that due to Turkey's position in the field of foreign policy, it has long embraced a Western-oriented and status-quo approach, and the notion that this approach has had adverse implications on its relations with the Middle East and neighboring countries. However, it has been observed that the changes in the field of foreign policy during the 2000s have also had an impact on Syria policies, thus leading to the identification of positive relations, particularly in the economic sphere. Furthermore, the recent trend of the two countries' relations recovering after being strained again during the Arab Spring is considered to be a result of the influence of economic concerns on foreign policy. However, it has been observed that Turkey's relations with Syria have significant implications for both its domestic and foreign policies, particularly when compared to its relations with other neighboring countries.

Keywords: Politics, foreign policy, Middle East, Turkey-Syria relations.

Atıf/ to Cite (APA): Öztürk, Ş. ve Sevinç, H. (2023). Suriye politikasının Türkiye siyaseti üzerine etkileri: 2000 sonrası dönem. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 217-231. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1341353>

* ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, sabanozturk@yyu.edu.tr

** ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, hsevinc1313@gmail.com

Extended Abstract

Background:

Foreign policy encapsulates a nation's strategies and interactions with other countries, a field whose complexity belies its concise definition. Countries must balance their self-interests with geographical, historical, and cultural factors. Turkey grapples with challenges and advantages arising from its location, history, and socio-cultural heritage. While challenges stemming from its Ottoman legacy, border issues, and proximity to global power struggles are prominent, there are advantages in its natural wealth and close ties with neighboring nations. The religious, social, and cultural connections between Turkish and Syrian communities hold potential for positive relations. Despite historical intricacies, Turkey's relations with Syria faced stagnation. The Hatay province, water disputes, and the PKK problem led to intermittent tensions. The Adana Agreement in 1998 marked a turning point. This interplay of history, geography, and geopolitics shapes Turkey's foreign policy, exemplified by its nuanced relationship with Syria.

Research Purpose:

The main aim of this study is to examine the developments in Turkey's Syria policies in the 2000s, a significant area within Turkish foreign policy with repercussions not only in the West but also in other Middle Eastern countries. This period is marked by the increasing significance of the economy in Turkish foreign policy and a transition to a multifaceted approach, both of which are notable factors.

Discussions:

Turkish foreign policy has undergone significant transformations, particularly since the 1980s. These changes have been driven by economic considerations, with the economic decisions of January 24, 1980, playing a pivotal role. The shift towards recognizing the importance of the economy in foreign policy has yielded positive outcomes, extending Turkey's influence in the Middle East and among neighboring countries. The advent of the Justice and Development Party in 2002 marked a turning point, as Turkey embarked on a multifaceted approach to foreign policy. This included fostering friendly relations with neighboring nations, embracing soft power strategies in the region, and aspiring to assume a global leadership role. Furthermore, trade agreements formed a crucial part of this evolving foreign policy, leading to significant advancements in Turkey's relations, especially in the Middle East and Africa.

In the early 2000s, it is observed that the economic dimension of Turkey-Syria relations, in particular, came to the forefront. Despite not meeting expectations, the foreign trade between Turkey and Syria reached significant figures during this period. It was noted that the economic relations between the two countries developed through trade agreements and the mutual removal of visas, making Syria one of the most attractive countries for Turkish investors during this period. In 2011, when the political relations were severed, it was observed that this impacted the economic field. Although this challenging period incurred significant costs for both countries and has not yet concluded, it was reported that Turkey-Syria foreign trade began to revive from 2015 and reached \$2.469 billion in 2022. This situation is considered an indicator of both countries' need for economic cooperation beyond political disputes.

Conclusions:

In conclusion, Turkey's relations with Syria have far-reaching implications for both its domestic and foreign policies. The historical context and the more recent challenges during the Arab Spring have shown that these relations go beyond a mere political dispute between two countries. They have affected Turkey's interactions with other Middle Eastern neighbors and neighboring nations, sometimes leading to clashes with regional and global players. Moreover, the economic impact of Syria's policies on Turkey has been felt deeply and has had consequences within domestic politics, particularly with the rise of Syrian refugees as a significant issue. Recent efforts to rebuild relations and ongoing dialogues between the two countries have raised hopes for positive developments in various areas. These expectations encompass mutual interests as well as potential contributions to regional and global stability. Nonetheless, it is likely that Turkey's historical practices in its Syria policy will continue to be a subject of debate for some time.

1. Giriş

Ülkelerin dış politikalarının iç siyasete hangi oranda etkisinin olduğu, o ülkeyi oluşturan toplumsal yapının siyasal kültürü ile yakından ilişkilidir. Türkiye'nin Asya, Ortadoğu/İslam ve Batı bağlantılarıyla kültürel boyuttaki zenginliği (Oran, 2002: 20) vurgulanmaktadır. Herhangi bir ülke dış politikasını belirlerken bu politikanın siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vs. tüm yönleriyle iç siyasete etkilerini göz önünde bulundurmamak durumundadır. Geçmişte daha çok güvenlik ve dolayısıyla siyasi yönden ele alınan dış politikanın özellikle son dönemlerde ekonomik ve kültürel bakımdan ele alındığı gözlenmektedir. Ancak komşularla ilişkiler söz konusu olduğunda dış politikada güvenliğin öncelikli olması dikkat çekicidir.

Türkiye'nin dış politikasında, cumhuriyetin kuruluşu ile Batıcı ve statükocu anlayışın ön planda olduğu, bu duruma bazı sınır sorunlarının da eklenmesi ile Ortadoğu ve komşularla ilişkilerinin uzun süre gelişmediği kabul edilmiştir (Kürkçüoğlu, 1980: 249). Ancak son dönemlerde Türk dış politikasına yönelik yapılan çalışmalarda, dış politikanın daha geniş bir çerçeveden ele alınması gerektiği, dolayısıyla Türkiye'nin bölgeden uzaklaşmasının tek bir nedene bağlı olamayacağı (Sinkaya, 2011: 80) belirtilmiştir. Ayrıca çalışmalarda Türkiye'nin dış politikası kapsamında Ortadoğu politikasının, hem bulunduğu coğrafi konum hem de Osmanlı bakiyesi olarak görülmesi sebebiyle Batılı ülkeler tarafından sadece yakından takip edilmediği aynı zamanda yönlendirilmeye çalışıldığı vurgulanmıştır. Türkiye, Osmanlı sonrası uzun süre Fransız mandasında bulunan Suriye ile ilişkilerini istediği gibi geliştirememiştir. Bu durumun özellikle sınır (Hatay) sorunundan kaynaklandığı belirtilmektedir. Buna ilaveten Soğuk Savaş sırasında Türkiye'nin, Ortadoğu'da Sovyet etkisini kırmak için etkin bir rol üstlenerek Bağdat Paketi ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı'nın (CENTO) kuruluşunda etkin rol oynaması ve İsrail ile ilgili politikaları diğer bazı Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi Suriye'de de rahatsızlık yaratmıştır (Kirişçi, 2002: 53-63). Ancak iki binli yıllara doğru değişen dış politika anlayışının Suriye politikasına da yansıdığı, 1998'de yapılan Adana Mutabakatı ile güvenlik kaygılarının bir şekilde giderilmesi sonucu Türkiye'nin Suriye politikasında olumlu gelişmelerin yaşandığı ve bu havanın Arap Baharı sürecine kadar devam ettiği söylenebilir.

İki binli yıllarda Türkiye'nin, Ortadoğu ve komşularıyla ilişkilerinin yeni bir döneme girmesinde, dış politikanın çok yönlü ele alınmasının yanı sıra neo-liberal politikaların ve küreselleşmenin de ülkelerin dış politikalarına etkileri bakımından ön plana çıkması gösterilebilir. Altunışık (2002: 259), aynı dönemde Suriye'nin de dış politikasında değişimin gözlemlendiğini, bu değişimde Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetlerin yıkılması ve Körfez Krizi'nin patlak vermesi sonucu oluşan ortamın önemli rol oynadığını belirtmiştir. Özellikle küreselleşmenin kapitalist güçlerinin, ulus-devletlerin geleneksel rollerinde ve işlevlerinde değişime sebep oldukları (Doğan ve Yılmaz, 2013: 16) vurgulanmıştır. Ayrıca hem Türkiye hem de Suriye'deki politik aktörler, iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrinin gerek ülke içinde gerekse dış siyasette etkilerini daha çok göz önünde bulundukları şeklinde de anlaşılabilir. Uzun bir kara sınırına sahip iki ülkenin, bu durumu avantaja dönüştürme istekleri, politika yapıcılarını ülkelerin dış politika anlayışlarının değişimine dönük çabalara itebilmektedir. Ancak bu çabaların yürütülmesinde bölgesel ve küresel aktörlerin tutumlarının da göz önünde bulundurulması gerektiği kabul edilmektedir.

Öte yandan Kurubaş (2016) tarafından da dile getirildiği üzere, kimilerine göre 1990'larda başlasa da özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarında, Türk dış politikasının önceki dönemlerden bariz bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Önceki dönemlerin eleştirisinden yola çıkılarak ortaya konan bu farklılığın belli başlı üç husus şeklinde açıklanabileceği belirtilmiştir. Öncelikle bu dönemde Türkiye, merkez ülke konumuna gelmek ve dolayısıyla bölgesel ve küresel güç olma amacını taşımaktadır İkinci olarak; genellikle Batı tarafından kendisinden istenen rolü kabullenen bir anlayış yerine, kendi vizyonu ve çıkarları doğrultusunda, bağımsız hareket etme isteğidir. Üçüncüsü ise bir paradigma değişikliği olarak da görülen Batı kimliği ve Batılı olma algısının değil, Osmanlı'ya atıfla bir medeniyet, tarih ve İslami değerler vurgusunun yapılmasıdır (Kurubaş, 2016: 15-16). Gerçekten de Türkiye'nin 1990'lardan itibaren Orta Asya, Kafkasya, Balkanlar ve Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında diğer dönemlere göre önemli değişimler olduğu

gözlenmiştir. Bu değişimin, sadece Soğuk Savaş'ın sona ermesinin küresel ve bölgesel anlamda yarattığı rahatlık olarak açıklanması yetersiz kalmaktadır.

Bir ülkenin dış politikasında uzun süre siyasetin belirleyici olduğu dolayısıyla siyasi bakımdan anlaşmazlıkların ekonomik ilişkileri temelden etkilediği kabul edilmektedir. Ancak yirmi birinci yüzyıla doğru bu anlayışın değişmeye başladığı ülkeler arasındaki ilişkilerde odak noktasının siyasetten ekonomiye kaydığı, böylece siyasi bakımdan anlaşmazlık bulunan ülkelerin bile ekonomik ilişkilerine devam edebildiği dolayısıyla dış politikanın çok yönlü yürütüldüğü gözlenmiştir. Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında son dönemlerde ekonomik bakış açısının ağırlığı hissedilmektedir. Bu durum herhangi bir ülke ile siyasi olarak her konuda anlaşmanın mümkün olmadığı buna mukabil ekonomik ilişkilerin sürdürülebileceği kanaatini oluşturmuştur. Türkiye'nin, Rusya, Avrupa Birliği ve Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerde belirtilen husus göze çarpmaktadır. Türkiye-Suriye ilişkilerinde siyasi faktörlerin yanı sıra ekonomik unsurların son dönemlerde daha fazla dile getirilmesi de bu duruma örnek olarak verilebilir.

Bu çalışmada, Türk dış politikasının önemli bir alanı olan ve hem Batı hem de diğer Ortadoğu ülkelerine de yansımalarının olduğu düşünülen Suriye politikalarında iki binli yıllarda meydana gelen gelişmeler ele alınmıştır. Bu dönem; Türk dış politikasında ekonominin öneminin artmış olması ve çok yönlü dış politikaya geçilmesi dikkat çeken unsurlar olarak kabul edilmektedir. Çalışmanın ayırt edici özelliği, Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinde dış ticaretin etkisini ve Suriye politikasının, dış politikada olduğu gibi iç siyasetteki yansımalarını da belirgin bir şekilde ortaya koymasındadır. Arap Baharı sonrasında kopma noktasına gelen iki ülke arasındaki ilişkilerin son dönemde yeniden başlaması ve üst düzey görüşmelerin yapılması ülkelerin ekonomik kaygılarının diğer unsurlara nazaran dış politikada daha belirleyici olacağı kanaatini uyandırmaktadır.

2. Türk Dış Politikasında Suriye

Bir ülkenin dış politikasının şekillenmesinde, o ülkedeki siyasi aktörlerin yanı sıra uluslararası konjonktür, siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar son derece önemli rol oynamaktadır. Türkiye'nin dış politikası da uluslararası siyasi gelişmelerin etkisinde kalmıştır. Buna rağmen uzun süre Türk dış politikasında gelenek ve ana çizginin değişmediği (Yavuzalp, 1998: 219) kabul edilmektedir. Özellikle Ortadoğu politikasında Batılı ülkelerin Türk dış politikasını yönlendirmeye çalıştığı bilinmektedir. Buna ilaveten Türkiye'nin komşu olduğu ülkeler arasında Irak ve Suriye'nin bağımsızlıklarını geç elde etmeleri veya uzun süre mandater yönetim altında bulunmaları Türkiye ile ilişkilerin gelişmesine engel olarak kabul edilmiştir (Sinkaya, 2011: 81).

Türkiye'nin dış politikasındaki zorluklardan bahsedildiğinde, Osmanlı bakiyesi olması özellikle vurgulanmaktadır. Aynı zamanda ekonomik, jeopolitik ve jeostratejik öneminden dolayı Ortadoğu'ya hâkimiyet kurmaya çalışan dünya devletlerinin bölgeye ilgisinin sürekliliği ve Türkiye'nin sahip olduğu zenginlikler ile kilit konumu (Memiş, 2002: 249) dış politikadaki zorluğu artırmaktadır. Cumhuriyetle birlikte yönünü Batıya çeviren Türkiye, yukarıda da belirtildiği üzere uluslararası siyasi gelişmeleri yakından takip etmek ve buna göre pozisyon almak durumunda kalmıştır. Kurtuluş Savaşı sonrasında toparlanma aşamasındayken tüm dünyayı etkileyen 1929 Buhranı ülkeler arasındaki ticari ilişkileri derinden etkilemiştir. Dolayısıyla bunun Türkiye'ye de yansımaları olmuştur. Devletçi anlayışla ithal ikameci politikalar uygulayan Türkiye, kısa süre sonra patlak verecek olan İkinci Dünya Savaşı ortamında kendini korumaya almıştır. 1946 yılında çok partili sisteme geçiş yapan Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu dünyada özellikle Sovyetler Birliği tehdidi nedeniyle Batı bloğuna yakınlığı görülür. 1952 yılında gerçekleşen NATO üyeliği bu durumun bir sonucudur. İki blok arasındaki Soğuk Savaş'ın etkisi ise 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar devam edecektir.

Öte yandan 1948 yılında Batılı ülkelerin himayesiyle kurulan İsrail devleti günümüze kadar bölge politikalarını etkileyen en önemli gelişmelerden biri olmuştur. 1948, 1967 ve 1973 yıllarındaki Arap-İsrail savaşları sadece savaşa taraf ülkeleri değil, aynı zamanda tüm bölgeyi ve Türkiye'nin de

dış politikasını etkilemiştir. Aşağıda da açıklanacağı üzere Suriye'nin de taraf olduğu bu savaşlar Türkiye'nin dış politikadaki manevra alanını oldukça daraltmıştır.

Bilindiği üzere Suriye'nin Fransa'dan bağımsızlığını elde etmesi ancak 1946 yılında gerçekleşmiştir. Türkiye'de aynı yıl Suriye'nin bağımsızlığını tanımıştır (Türkmen, 2014: 10). Ancak Suriye bağımsızlığını kazandıktan sonra kendisini hem Fransa hem de bölge ülkeleriyle (Lübnan, Mısır) karmaşık ilişkiler ağının içinde bulmuştur (Owen ve Pamuk, 2002: 201). Ayrıca Arap-İsrail Savaşları da Suriye politikalarını etkileyen önemli unsur olmuştur. Bununla birlikte Suriye'nin, 1960'larda siyasi açıdan millileşme ve ekonomik bakımdan devletleşme politikalarıyla yeni bir döneme girdiği görülmektedir. Suriye, Hafız Esad'ın 1970'te iktidarı ele geçirmesiyle, ülke içinde oluşturulan siyasi konsolidasyon sonucunda bölgede piyon olmaktan ziyade aktör durumuna gelmiştir (Hinnebusch, 2014: 207). Bununla beraber ülke ekonomisinin hem Batılı hem de Arap sermayesine açılması sonucu Suriye'nin, hem kendi petrol gelirleri hem de Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya'dan elde edilen gelirlerle 1980'lerin başlarına kadar süren on yıllık hızlı ekonomik büyümenin gerçekleştiği belirtilmiştir (Owen, 2000: 131-132). Hafız Esad'ın 2000 yılında ölümüyle Suriye devlet başkanlığına getirilen Beşar Esad, nispeten halkla yakın ilişkiler kurmaya çalışarak babasından farklı bir profil çizmeye çalışmıştır. Ayrıca 2011 yılında Arap Baharı'nın başlamasına kadar geçen sürede Türkiye-Suriye ilişkilerinin Cumhuriyet tarihindeki en iyi dönem olduğu ve bunda Esad'ın rolü olduğu kabul edilmektedir. Belirtilen tarihsel sürecin akabinde Türkiye-Suriye ilişkilerinin siyasi ve ekonomik yönlerine biraz daha ayrıntılı olarak bakılabilir.

Suriye politikasının, hem komşuluk ilişkileri bağlamında hem de Ortadoğu ve Arap ülkeleriyle yürütülen dış politikada çoğu zaman Türkiye açısından anahtar rol oynadığı görülmüştür. En uzun kara sınırının (yaklaşık 900 km) olmasının yanında Suriye ve Türkiye toplumları arasında çok yakın sosyo-kültürel bağların bulunması önemli avantajlar olarak görülmesine rağmen bu avantajların dış politikaya yansımamasının birçok nedeni sıralanmaktadır. Bunlar arasında 1939'da Türkiye'ye katılmasına rağmen Suriye tarafına göre devam eden Hatay konusu, 1950'li yıllarda krize dönüşen ve zaman zaman ilişkileri gerginleştiren Su meselesi ve 1980'lerden sonra bölgede ortaya çıkan, daha çok Suriye topraklarında konuşlanan ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne dönük tehdit oluşturan PKK sorunu sayılmaktadır. Ayrıca her iki ülkenin Soğuk Savaş döneminde farklı bloklarda yer alması ve Türkiye'nin İsrail ile yaptığı askeri ve ekonomik anlaşmalar ikili ilişkilerin gelişmesini geciktiren faktör olarak kabul edilmektedir (Gök, 2019: 80; Hale, 2002: 50).

Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye-Suriye ilişkilerinin fazla gelişmediği, 1980 sonrası dönemde ise dalgalı bir seyir izlediği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir. Aslında iki ülke arasında ilişkilerin geliştirilmesine dönük çabaların olduğu ve 1947 ile 1987 arasında çeşitli alanlarda altı işbirliği anlaşmasının yapıldığı, ancak bu anlaşmaların da iki ülke ilişkilerinin gelişmesini sağlayamadığı (Aydın ve Aras, 2004: 122) belirtilmiştir.

Türkiye-Suriye ilişkilerinde 1980'ler en kötü dönemlerden biri olarak kabul edilebilir. Bu yıllarda özellikle Suriye tarafının Su meselesini öne sürerek Türkiye'ye dönük tehditlerini artırdığı görülmektedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin akışı konusundaki anlaşmazlık bu dönemde ikili ilişkileri germiştir. Özellikle Türkiye'nin 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda Fırat Nehri üzerine (Keban, Karakaya ve Atatürk) barajlar inşa etmesi, Suriye'nin endişesini arttırmıştır (Öztiğ, 2019: 118). Bölgesel ve uluslararası toplantılarda Türkiye aleyhine yürütülen diplomatik girişimlere ilaveten Türkiye topraklarına doğrudan tehdit oluşturan PKK'nın Suriye topraklarındaki faaliyetlerine izin verilmesi bardağı taşıran damla olmuştur. Türkiye, bu durumu resmi olarak kınamıştır ve Suriye'nin "anti-Türk unsurlara" destek verdiğini belirtmiştir. Suriye ise 1980'lerde Suriye'den kaçan Müslüman Kardeşler liderleri ile Türkiye arasında yakın ilişkilerin varlığından şüphelenmiştir (Altunışık ve Tür, 2006: 232). Bu dönemde Suriye devletinin Arap ve Batılı ülkeleri Türkiye'ye karşı yanına çekme girişimleri dikkat çekmiştir. Tüm bu gelişmelere karşın Türkiye'nin kararlı tutumu ve tehditlere karşı caydırıcı politikaları sonuç vermiş, bölge ülkelerinin arabulucu olmalarıyla giderek artan gerginlik önce 1998 Adana Mutabakatı ile azalmış ve ikili ilişkilerde yeni bir dönem başlatılmıştır. Bu yeni dönemde hem siyasi hem de ekonomik açıdan ilişkilerin geliştirildiği

gözlenmiştir. Adana Mutabakatı, Türkiye-Suriye ilişkileri kapsamında bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bundan önceki on yıllarda Türkiye'nin en önemli dış politika hedeflerinden biri güvenlik endişelerinin dikkate alınarak Suriye ilişkilerinin geliştirilmesiydi. Nitekim 1998 yılında savaşın eşğine gelmiş olan iki ülke Adana Mutabakatı'nı imzalamıştır. Bu mutabakat iki ülke arasında kriz ve gerginliklere neden olan Hatay Vilayeti, Su sorunu ve PKK sorunu gibi bazı çekişmeli konuların çözümünü hızlandırmıştır (Ataman ve Özdemir, 2018: 15).

Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinin iyi olduğu dönemde yani iki binli yıllarda birçok ekonomik, siyasi, askeri ve kültürel anlaşmanın imzalanması, iki ülke açısından olumlu dış politikaya duyulan ihtiyacı da ortaya koymuştur. Ayrıca bölgede güven ve istikrarın sağlanması, Ortadoğu'da barışa dönük adımların atılması ve kısa sürede ülkeler arasındaki gerilimlerin yerini işbirliği ve uzlaşımın alması uluslararası ilişkilere dönük birçok çalışmada dikkat çekilen konu olmuştur. Bu dönemin sadece Türkiye-Suriye ilişkilerinde değil, bölgedeki diğer devletlerin de aralarındaki ilişkilerin düzelmesi bakımından Ortadoğu'da bir dönüm noktası olduğu belirtilmiştir (Gökcan, 2018: 195).

Türkiye'nin, Suriye ile ilişkilerinde yaşanan gelişmelerin ivmesinin AK Parti iktidarının ilk dönemlerinde artması ve kısa sürede siyasi alandaki olumlu havanın ekonomiye yansması, dış politikada liderlerin önemli faktör olabileceğini ancak bu durumun uzun vadeli olamayacağı düşüncesini gündeme getirmiştir (Tür, 2011: 39). Gerçekten de Erdoğan ve Esad'ın sergiledikleri siyasi irade ve kararlılıkların bir sonucu olarak Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi, vizelerin kaldırılması ve iki ülke ekonomisinin bütünleşmesi anlamında önemli adımların atılması mümkün olmuştur. Buna karşın daha sonraki gelişmeler, iki ülke arasındaki henüz derinleşmemiş ilişkilerin ve kurumsallaşmamış ticaretin siyasi gelişmelerden olumsuz etkilenecek kısa sürede atılan birçok olumlu adımın tersine dönebileceğini göstermiştir.

Arap Baharı ile birlikte 2011 yılından sonra tamamen kopma noktasına gelen Türkiye-Suriye ilişkilerinin, son dönemde özellikle Rusya'nın arabuluculuğu (Göksedef, 2023) ile düzelmeye seyrine girdiği ve iki ülke arasında üst düzey görüşmelerin yeniden başladığı gözlenmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca dalgalı bir seyir izleyen Türkiye-Suriye ilişkilerinin, sadece iki ülke arasında değil aynı zamanda Türkiye'nin diğer komşuları, Ortadoğu ülkeleri, Batılı ülkeler ve Rusya ile ilişkilerine de yansımalarının olduğu kabul edilmektedir.

3. Suriye Politikasının Türk Dış Politikasına Yansımaları

Ortadoğu bölgesinde yer alan ülkelerin, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı hâkimiyeti altında kaldıkları dönemdeki huzur ve güvene hasret oldukları kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgeye tanıdığı ayrıcalıklar ve yerel kültüre dair olumlu yaklaşımı hem bölgenin güven ve istikrarını korumuş hem de bölge halklarının birbirleriyle ilişkilerinin olumlu seyretmesini sağlamıştır. On altıncı yüzyılda başlayan Osmanlı hâkimiyetine karşı yirminci yüzyılın başlarına kadar ciddi bir direnişin olmaması (Fraser vd., 2011: 19) bu durumun bir kanıtı olarak gösterilebilir. Ancak bölge üzerinde Batılı ülkelerin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce başlayan ve Osmanlı sonrasında devam eden emperyalist politikaları bu huzur ve istikrar ortamını yok ederek şiddet, kaos ve kargaşanın temel nedeni olmuştur. Batılı ülkeler tarafından sosyo-kültürel yapının göz ardı edilerek bölgede oluşturduğu ulus-devlet temelinde siyasi yapı Ortadoğu devletleri arasında günümüze kadar süregelen problemlerin kaynağını teşkil etmiştir. Karpas (2001: 98) da, Ortadoğu'da on dokuzuncu yüzyıldan itibaren değişimin, doğrudan doğruya Batılı güçler tarafından başlatıldığını vurgulamıştır.

Türkiye, Sander (1992: 24) tarafından da belirtildiği gibi, Cumhuriyetin kuruluşundan beri Avrupa uluslar topluluğunun içinde yer almak için Avrupa-eğilimli (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı-eğilimli) dış politika izlemeye çalışmıştır. Sander (1992), bu politikaların izlenmesinde dünyanın genel durumu, Batı ve Doğu olmak üzere iki karşıt kampın varlığı, Ortadoğu'nun kronik istikrarsızlığı, ABD'nin Batı'nın önderliğini alması ve güvenliğe dönük tehditlerin genellikle doğu ve kuzeyden kaynaklanmasının haklı sebepler olarak görülebileceğini kaydetmiştir.

Kürkçüoğlu (1980: 331) ise Türk dış politikasının zorlukları ile ilgili olarak şunları aktarmıştır:

“Çok yönlü” dış politika, zaten bu üç güç merkezinin, yani Batı, Doğu ve Üçüncü Dünya’nın her biriyle aynı anda iyi ilişkilere sahip olmak demektir. Yani, bu üç merkezin hiçbirine gözü kapalı bağımlı olmayan fakat hiçbirisiyle de ‘ilişkiyi koparmayan bir ‘politika izlemeyi gerektirmektedir. Böyle bir politikayı izlemek elbette zordur. Fakat Türkiye’nin “coğrafi determinizm”i bunu zaruri kılmaktadır. Denilebilir ki, böyle bir politikanın anlamı, hiçbir bloğun tam desteğinin garantili olamayacağı demektir. Hatta, böyle çok yönlü bir politika, Türkiye’yi tam bir yalnızlığa da itebilir. Bu ihtimal, çok yönlü politikanın olumsuz sonucu olabilir. Bu politikanın olumlu sonucu ise her üç güç merkezinin de Türkiye’yi daha fazla yanlarına çekebilmek için onun izlediği çok yönlü politikayı karşılıksız bırakmaması olabilecektir...”

Martin (2012: 303), Türk dış politikasının yenedünya düzeninde sürekli güvenlik ve ekonomik gelişme aramasının Ankara açısından birçok kritik ikilemi çözmeye zorluklar yarattığını kaydetmiştir. Martin’e göre bu ikilemler Türkiye’nin Batı ile ittifaklarını sürdürürken aynı zamanda ülkenin enerji tedariki için başlıca kaynaklar olarak Rusya, İran, Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya ile ekonomik ilişkilerini geliştirme isteğinden doğmaktadır.

Türkiye’nin Ortadoğu’ya yönelik dış politikasında çoğu zaman genel bir bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’nin komşularıyla veya Ortadoğu’dan herhangi bir ülke ile ilişkilerinin tüm bölgeyi çoğu zaman da Batı ile ilişkilerini de etkileyebileceği iddia edilmiştir. Bu bakımdan Türkiye’nin Suriye ile ilişkilerinde iki hususu göz önünde bulundurması söz konusu olmuştur. Birincisi Batılı ülkelerin ve Rusya’nın bu ilişkilere bakışının nasıl olacağı, ikincisi ise diğer bölge ülkelerinin, komşu ülkelerin ve İsrail’in tepkisidir.

Geçmişte daha çok İngiltere ve Fransa’nın, günümüzde ise ABD, Çin ve Rusya’nın bölge üzerindeki hegemonyası ya da Çeçen (2005: 102) tarafından ifade edildiği gibi; dünyanın egemenliğini elde edebilmek için Ortadoğu’yu kontrol altında tutmak istemeleri, Ortadoğu coğrafyası üzerinde devletlerarası diplomasi ve dış politikanın gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye, ilk defa 1970’lerde başladığı ve zaman zaman bölge ülkeleriyle geliştirmeye çalıştığı dış politikada, egemen küresel güçler tarafından oluşturulan bu yapıyı gözetmek durumunda kalmıştır. Örneğin, ABD’nin petrol akışını güvenceye almak için Körfez’e müdahalesi (Burbach, 1994: 137) Türkiye’yi de derinden etkilemiştir. 1990’lar Türk-Amerikan ilişkilerinde gerilimlerin (Tezkere Krizi ve Türk Özel Kuvvetlerine baskın) yaşandığı ve Türkiye’nin güvenlik ve dış politika konularında daha aktif ve bağımsız yol izleyebileceğinin sinyallerini verdiği bir dönem olarak görülmektedir (Kor, 2005: 73-74). Son olarak Suriye konusunda gerek ABD gerekse Rusya tarafından yürütülen politikaların ve Türkiye’nin güneyinde oluşturulmaya çalışılan yapının Türkiye ile ABD ve Rusya arasında gerginliğe yol açtığı bilinmektedir. Ayrıca, Ortadoğu ülkeleri ve Suriye ile yürütülen olumlu dış politika sürecinde İsrail ile ilişkilerin zayıflaması ve bu nedenle Batılı ülkelerin (Neo-Osmanlılık anlayışının diriltildiği iddiasıyla) Türkiye karşıtı tutumları gerek basında gerekse bilimsel çalışmalarda yer almıştır.

Çufalı’ya (2003: 142) göre, Türkiye ile Suriye arasındaki gerginliklerden en fazla İsrail ve Yunanistan yararlanmaktadır. Türkiye-Suriye ilişkileri gerginleştikçe Suriye ve Yunanistan birbirine daha fazla yakınlaşmaktadır. Çufalı, İsrail’in Golan tepeleri görüşmelerinde olduğu gibi Suriye’nin dikkatini Türkiye üzerine çektiğini, Golan tepelerini vermeyi kabul etse de buradaki su kaynaklarını devretmeyi kabul etmediğini, böylece Suriye’nin su ihtiyacı için Türkiye’deki su kaynaklarını işaret etmesi manidar bulunmuştur. Aynı dönemde Türkiye’nin Golan tepeleri konusunda Suriye ve İsrail arasındaki görüşmelerde aracılık teklifinin özellikle Suriye ilişkilerine olumlu yansıdığı belirtilmiştir. İlginç bir şekilde Türkiye’nin Suriye ile ilişkilerinin geliştiği dönemde, İsrail ile gerginliklerin arttığı görülmektedir. Bu dönem (2009) aynı zamanda İsrail’in Gazze saldırılarını yoğunlaştırması ve bunu Türkiye’nin kesin bir dille eleştirmesi, ayrıca İsrail’de Türk büyükelçisine diplomatik nezakete uymayan davranışın sergilenmesi sonucu Türkiye kamuoyunun tepkisini çekmesi ve İsrail’in Gazze’ye yardım taşıyan Türk gemisine saldırmasının öfkeye yol açması dikkat çeken gelişmeler

olarak belirtilmiştir (Dodd, 2016: 84). Bu gelişmelerin yaşandığı süreçte Türkiye-Suriye ilişkilerinin, Türkiye Ortadoğu ilişkilerine model olarak gösterilecek kadar (Tür, 2011: 36) ilerletildiği hatırlanacaktır. Martin (2012: 302), bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'da giderek gelişen bağımsız ve aktif dış politikasının, Körfez İşbirliği Konseyinden (KİK) altı devletle ittifak kurmasını sağladığını belirtmiştir. Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikler (BAE), Bahreyn, Katar ve Umman'dan oluşan bu altı ülke ile yapılan ittifaklar karşılıklı çıkarlara dayandığı gibi ileriye dönük ticaret ve yatırımların artırılması amacını taşımıştır.

Türkiye'nin diğer komşu ülkelerle olduğu gibi Suriye ile de dış ticaretinin beklentileri karşılama bile önemli rakamlara ulaştığı görülmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin siyasi bakımdan çok iyi olmadığı dönemlerde bile dış ticaretin devam etmesi dikkat çekicidir. Ancak iki binli yıllarda siyasi açıdan yakınlaşmanın ekonomik ilişkilere de yansıtıldığı söylenebilir. Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği (UTİKAD) açıklamasına göre, bu dönemde yapılan ticaret anlaşmaları ve karşılıklı vizenin kaldırılması Suriye'yi, Türk girişimcileri için en cazip pazarlardan biri haline getirmiştir. Açıklamada; Suriye denilince akla yakın bir zamana kadar sınırdan yapılan kaçak ticaretin geldiği ancak bu dönemde Suriye'nin, Türk yatırımcılar için en gözde ülkelerden biri olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca iki ülke hükümetleri arasında son yıllarda artan diyalog sonucu birçok önemli anlaşmaya imza atılırken, bu anlaşmalardan 2004'de imzalanan serbest ticaret anlaşmasıyla iki ülke arasındaki gümrük vergisi bazı mallarda sıfırlanmış, bazı mallarda ise kademeli olarak azaltılmıştır. Aynı dönemde iki ülke arasında toplu konut, sivil havacılık, turizm ve sağlık gibi alanlarda 50 işbirliği anlaşması imzalandı. Ticari ilişkilerin yasal altyapısını oluşturan bu anlaşmalar dışında, son dönemde vizenin kaldırılması ve tek gümrük kapısı planı, Suriye'ye ihracatı ve yatırım yapmayı cazip hale getirmiştir. Açıklamada ayrıca bundan 10 yıl öncesinde 730 milyon dolar civarında olan Suriye ile Türkiye arasındaki yıllık ticaret hacminin, 2009 yılı sonu itibarıyla 2 milyar doları geçtiği, 2000 yılında 185 milyon dolar olan Türkiye'nin Suriye'ye ihracatının ise 2010 yılı Kasım ayı itibarıyla 1 milyar 642 milyon dolar olduğu belirtilmiştir (UTİKAD, 2011).

Ticaret Bakanlığı verilerine göre Türkiye-Suriye dış ticaretinin seyri 2011 yılında ilişkilerin bozulmasına kadar önemli gelişme kaydetmiştir. Bu gelişmede Türkiye-Suriye dış ticaretini düzenleyen Serbest Ticaret Anlaşması (STA)'nın (1 Ocak 2007'de yürürlüğe girmiştir) önemli payı olduğu kabul edilmektedir. Serbest Ticaret Anlaşması (STA) sonrası Türkiye'nin Suriye'ye ihracatının iki katına çıktığı ve bu artışın 2009 ve 2010 yıllarında da devam ettiği belirtilmiştir. Yine aynı verilere bakıldığında, 2015 yılından itibaren iki ülke ilişkilerinin siyasi bakımdan henüz düzelmemiş olmasına rağmen, dış ticaretin canlanmaya başladığı görülmektedir. 2015 yılında 1,574 milyar dolar civarındaki dış ticaret hacminin, 2020 yılında 1,841 milyar dolar, 2021 yılında 2,291 milyar dolara ve 2022 yılında ise 2,469 milyar dolara ulaştığı gözlenmiştir. Bu rakamlarda dış ticaret dengesinin Türkiye lehine olduğu da görülmektedir. Örneğin; 2022 yılında Türkiye'nin Suriye'ye ihracatı 2,235 milyar dolar civarında iken, ithalatı ise 234 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023).

Türkiye-Suriye ilişkilerinin aslında çok daha iyi düzeyde olması gerekirken yukarıda da değinildiği üzere Tunus'ta başlayan ve Suriye'yi de etkileyen Arap Baharı sürecinin 2011 yılından itibaren iki ülke ilişkilerine yansıtıldığı görülmüştür. O dönemden bugüne kadar hem Türkiye'nin Ortadoğu ve bölgeye yönelik dış politikasının seyri hem de Suriye rejiminin gerek Arap Baharı olarak adlandırılan halk ayaklanmasına karşı tutumu gerekse bu süreçte Türkiye'ye dönük politikaları birçok çalışmada ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada sürece ilişkin ayrıntıya yer verilmemiştir. Ancak son dönemde her iki ülke tarafından yapılan açıklamalar ilişkilerin geliştirilmesi konusunda ortak kanaatin olduğunu göstermektedir. Türkiye-Suriye ilişkilerinin geliştirilmesi sadece iki ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik faydasına yönelik olmamakta, bölgesel istikrar açısından da önem arz etmektedir. Son yıllarda bölgede yaşanan ve başta iki ülkenin insanları olmak üzere bölgenin derinden etkilendiği süreç bunun açık göstergesidir.

Bir ülkenin dış politika gibi zorlu bir alanda kısa vadeli politikalar yürütmesi güven sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu açıdan kalıcı barış ve bölge istikrarının sağlanması Türkiye ve

Suriye'nin sorunları çözme iradesini elinde bulundurmaları ve ekonomik alanda olduğu gibi çok yönlü olarak ilişkilerin bir şekilde devam ettirilmesini zorunlu kılmaktadır. Türkiye-Suriye ilişkilerinin geliştirilebilmesi için halledilmesi gereken en önemli sorunlar İnat (2019) tarafından şu şekilde sıralanmıştır: Öncelikle ABD'nin hâlihazırda destek verdiği ve bölgede istikrarsızlığın sebebi olarak görülen PKK/PYD yapılanmasıdır. İkincisi HTŞ gibi yapıların varlığıdır. Üçüncüsü ise Şam yönetiminin yani Suriye Baas rejiminin iktidarı paylaşmaması, İran ve Rusya'nın desteğiyle sahada kazanılan üstünlüğe dayanarak eski düzenin devamını istemesidir. İnat'a (2019) göre bu durum, Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinde sadece ikili dış politik çalışmalarının yeterli olmayacağını, bu konuda kalıcı gelişmenin yaşanabilmesi için Rusya, ABD ve İran, hatta bölgede etkin olan diğer Batılı ülkeler ile de ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini göstermektedir.

Türkiye'nin yakın dönem Suriye dış politikasının, hem komşu ülkeler hem de ABD ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler tarafından yakından takip edildiği bu ülkelerle birçok konuda anlaşmazlık yaşandığı söylenebilir. Suriye'de Arap baharı sürecinde rejimin en büyük destekçisi olan Rusya, 2015 yılından itibaren fiili olarak sahada yer alarak özellikle sivil alanların bombalanması nedeniyle Türkiye tarafından uyarılmıştır. Nitekim hava sahasını ihlal eden Rus uçağının Türkiye tarafından vurulmasıyla iki ülke ilişkileri oldukça gerilmiştir. Ancak Türkiye'de 2016 yılında yaşanan 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında ilişkilerin normale döndüğü, Erdoğan tarafından Putin'e gönderilen özür mektubunun da ilişkilerin düzelmesinde rol oynadığı belirtilmiştir. Daha sonra Karabağ Savaşı sırasında Rusya'nın tutumu ve Rusya-Ukrayna Savaşı'nda Türkiye'nin tarafsız tutumu iki ülke arasındaki ilişkilerin oldukça ilerlemesini sağlamıştır.

İran ise Suriye'nin yakın bir müttefiki olarak olayların başlamasından itibaren açık veya örtülü olarak Esad rejimine desteğini sürdürmüştür. İran istihbaratı ve silahlı güçleri muhalifler karşısında neredeyse tükenmekte olan rejim güçlerinin can simidi olmuştur. İran özellikle 2011'den itibaren müttefiki olan Suriye'ye olan güçlü bağlılığını göstermiş ve Suriye çatışmasının önemli bir aktörü olmuştur. İran, Suriye'ye askeri danışmanlar göndererek, milis güçler kurarak ve uluslararası alanda destek sağlayarak sürekli bir biçimde Suriye hükümetini desteklemiştir (Ahmadian ve Mohseni, 2019: 2). Ayrıca İran destekli Lübnan Hizbullah'ının bölgede bulunduğu ve iç savaşta birçok kayıp verdiği bilinmektedir. İran'ın yürüttüğü politikalarla en başta Suriye'deki sivillere yönelik rejim tarafından yapılan katliamların arttığını dile getiren Türkiye, bu uyarılarına olumlu yanıt alamamış dolayısıyla İran ile ikili ilişkiler oldukça düşük düzeyde seyretmiştir. Son dönemlerde Rusya'nın arabuluculuğu ile Suriye hükümeti ile Türkiye arasında yapılan görüşmelerde İran'ın da bulunması, İran'ın Suriye politikasını ve Suriye'deki amaçlarına dönük ısrarının devam ettiği şeklinde yorumlanmıştır.

Arap Baharı'nın Suriye'de başlamasıyla beraber bölgedeki küresel bir güç olarak ABD'nin daha çok İsrail'in güvenliğini öncelediği söylenebilir. Başlangıçta Türkiye ile beraber hareket eden ve muhaliflerin başarısı, rejimin değişmesinin Suriye halkı için faydalı olacağı bizzat başkan Obama tarafından dile getirilmiştir. Sonraki süreçte gerek muhaliflerin radikal oldukları bahanesi gerekse o dönemde hızla büyüyen ve hâkimiyet alanını genişleten İŞİD (ISIS) nedeniyle senato tarafından Suriye politikalarının onaylanmaması, rejim için altın tepside sunulan bir fırsat olmuştur. Ayrıca Suriye'nin kuzeyindeki yapılanmaya (PKK/YPG) vermiş olduğu binlerce tır silah desteği nedeniyle Türkiye müttefiki olan ABD ile ciddi anlamda güven sorunu yaşadığını belirtmiştir.

Aynı şekilde Suriye politikasında Türkiye, henüz tam üye olmasa da Gümrük Birliği anlaşmasıyla yakın ilişkiler içinde bulunduğu AB ülkeleri ile de zaman zaman karşı karşıya gelmiştir. Türkiye'nin, Suriye konusunda yaşadığı zorluklar ve göç dalgası konusunda AB üzerine düşeni yapmamış, vermiş olduğu taahhütleri yerine getirmemiştir. Bu nedenle Avrupa Birliği Türkiye tarafından en üst düzeyde eleştirilmiştir. Bir süre sonra göçmenlerin yüzünü Avrupa'ya çevirmeleri bu ülkeleri tedirgin etmiştir. Sonrasında yaşanan süreç Oğuşgil (2016: 67) tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

“AB temsilcilerinin mülteci krizinin çözümünde kritik bir role sahip olarak gördükleri Türkiye ile temasa geçmeleri, bu iki aktör arasında yakınlaşmayı sağlayacak bir dizi gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. AB liderleri ile Türk yetkililer arasında geçen yoğun görüşme trafiği neticesinde bahse konu göç dalgasının ortaya çıkardığı kriz yönetimine yönelik olarak işbirliğini artırma, koordineli çalışma ve ortak hareket etme konularında uzlaşmaya varılmıştır. Söz konusu uzlaşısı, AB tarafından hazırlanan ve her iki aktör tarafından hayata geçirilmesi planlanan bir dizi ortak adımı içeren Eylem Planı ile somutlaştırılmıştır. 15 Ekim 2015 tarihinde mülteci krizine çözüm gündemiyle Brüksel’de toplanan AB liderleri zirvesinde ise söz konusu "AB-Türkiye Ortak Eylem Planı" (EC, 2015) üzerinde anlaşmaya varılmıştır.”

Nitekim son dönemde Türkiye-Suriye ilişkilerinde yaşanan olumlu gelişmelerde belirtilen çok yönlü diplomasinin etkisi görülmüştür. Bir taraftan bölge ülkeleri ve ABD ile yapılan görüşmeler, diğer taraftan Rusya’nın arabulucu olması ve Suriye ile yapılan görüşmelerde Rusya ve İran taraflarının da hazır bulunması, ikili ilişkilerin düzelmesi açısından bölgesel ve küresel aktörlerin dikkate alınmasının yanı sıra çok yönlü dış politika anlayışının doğruluğunu ortaya koymaktadır.

4. Suriye Politikasının Türkiye’nin İç Siyasetine Etkileri

Türk dış politikasının, siyasi istikrarsızlık ve ekonomik krizlerle geçen yaklaşık on yıllık bir süreden sonra iki binli yıllarda ciddi bir atılım yaptığı kabul edilmektedir. Dolayısıyla cumhuriyet dönemi boyunca en etkili dış politik uygulamaların bu dönemde yürütüldüğü belirtilmiştir. Bunun temel sebebinin ülke içi siyasi istikrarın sağlanarak ekonomide önemli gelişmelerin kaydedilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu dönemde Türkiye’nin ağırlıklı olarak ABD, Rusya, AB, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile dış ilişkilerinin yürütmeye çalıştığı kaydedilmiştir (Güder vd., 2020: 48-49). Tüm bu gelişmeler dış politika uygulamalarının bir anlamda iç siyasette karşılığının olduğunu göstermektedir. Yine Ortadoğu’da meydana gelen siyasi ve sosyal olayların Türkiye gibi demografik ve kültürel bakımdan farklılıkları barındıran bir ülkeyi etkilemesi doğal karşılanabilir. Nitekim yakın zamanda Arap Baharı gibi toplumsal olayların en azından sonuçları itibarıyla Türkiye’yi de özellikle ekonomik bakımdan etkilediği görülmüştür.

Bilindiği üzere 2011 yılında Tunus’ta başlayan ve neredeyse tüm Ortadoğu coğrafyasında etkili olan Arap Baharı, Suriye’yi de derinden etkilemiştir. Suriye’de halkın Deraa’da başlattığı gösterilerin büyümesi ve kitlesel halk hareketine dönüşmesi üzerine Beşar Esad yönetiminin gösterileri bastırmak için aşırı şiddete başvurması (Orhan ve Haşıl, 2023; Serdar, 2015: 16-17) ülkeyi yıllarca sürecek kaos ortamına sürüklemiştir. Bu ortamda yüz binlerce Suriyeli hayatını kaybederken, milyonlarca göç etmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte altı milyona yakın Suriye vatandaşının komşu ülkelere sığındığı, ülkemizde ise 3,7 milyon Suriyelinin ikamet etmeye devam ettiği belirtilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Aslında bu durumun benzeri 1982’de Suriye’nin Hama şehri başta olmak üzere Halep ve Humus’ta da yaşanmıştı. Tarihe Hama ayaklanması olarak geçen olaylarda değişik kaynaklara göre 10.000 ile 25.000 arasında (Suriyelilere göre çok daha fazla) insan rejim güçleri tarafından aşırı şiddet kullanılarak kitlesel bir kıyıma tabi tutulmuştur (Arı, 2005: 470).

Türkiye’nin, Arap Baharı sürecinde bölgedeki devlet yönetimlerine karşı tavrı, demokrasi ve insan hakları bakımından yönetimlerin kendilerini geliştirmeleri ve halka karşı şiddet kullanmaktan uzak durmaları şeklinde tavsiyeler olarak özetlenebilir. Bununla birlikte Türkiye hükümeti, Suriye yönetiminin ülkedeki durumun önemini kavraması ve halkın isteklerini göz önünde bulundurması için özel çaba sarf etmiştir. Türkiye, en üst düzeyde (Dışişleri Bakanlığı olarak) iletişime geçmek suretiyle Suriye rejiminin, halkın özgür ve demokratik taleplerinin karşılanması yönündeki beklentilerini karşılaması ve aksi halde doğabilecek şiddet ortamından hem ülkenin hem de bölgenin zarar görebileceği endişesini dile getirmiştir. Fakat rejimin bu uyarılara kulak tıkaması hem iki ülke ilişkilerini tamamen koparmış hem de ülkenin yıllarca şiddet sarmalına girmesine sebep olmuştur.

Suriye rejiminin bu tutumunda kuşkusuz Rusya başta olmak üzere İran ve Irak’ın kendisine sunduğu her türlü destek etkili olmuştur. Türkiye’nin tüm çabalarına rağmen Suriye rejimine verilen

bu destekler hem muhalefetin zayıf kalmasına hem de halk hareketinin amacına ulaşamamasına sebep olmuştur. Libya'daki durumun tersine, Suriye'de Batılı ülkelerin müdahale etmemesi, sürecin uzamasına ve giderek kendisini krizin içinde bulan Türkiye'nin hem yanı başındaki kaostan etkilenmesine hem de çok büyük göç dalgasıyla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bu durum o dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'da artan etkisinden rahatsız olan bazı Batılı ülkelerin krizin uzamasını hedefleyerek Türkiye'nin yıpratılmasının sağlanması şeklinde de yorumlanmıştır (Sandıklı ve Semin, 2014: 202-203). Sonuçta Çakmak vd. (2014: 137) tarafından da belirtildiği gibi Türkiye, Arap Baharı ile başlayan süreçte, kontrol edemediği değişkenlerin varlığı ve bu sürece dâhil olan aktörlerin birbirinden çok farklı önceliklere sahip olması gibi nedenlerle günümüzde bile Suriye kaynaklı çok önemli sorunlarla uğraşmak durumunda kalmıştır.

Görüldüğü üzere Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerinde sadece bölgesel hassasiyetleri dikkate alarak devletlerarası diplomatik ilişkileri yürütmesi değil aynı zamanda bu ülkelerle sosyo-kültürel bağları da dikkate alması dış politika açısından son derece önemlidir. Çünkü Türkiye'deki toplumsal yapı ile İran, Irak ve Suriye toplumlarının tarihi, sosyal, kültürel ve inanç birlikteliği dolayısıyla bu ülkelerle yaşanabilecek sorunların toplumlara yansımalarının kaçınılmaz olacağı düşünülmektedir. Nitekim bu ülkelerle yürütülen dış politikalarda çok hassas olunması gerektiği birçok çalışmada vurgulanmıştır. Bu nedenle özellikle son dönemlerde Suriye ile ilgili politikaların iç siyasette tartışma konusu yapıldığına rastlanmaktadır.

Bu tartışmalarda Türkiye'nin Suriye politikasının en fazla iki yönüne dikkat çekildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi; Suriye politikasının siyasetten ekonomiye kadar birçok problemin kaynağı olarak görüldüğü, dolayısıyla iyi ilişkiler yürütülemediği için siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntıların arttığı şeklindedir. İkincisi ise özellikle seçim dönemlerinde seçmenleri etkilemek amacıyla artan Suriyeli göçmen söylemleridir. Medyanın da etkisiyle göçmen karşıtlığının son genel seçimlerde etkisinin bariz bir şekilde arttığı ve buna dair söylemleri nedeniyle bazı siyasi kişiliklerin ve partilerin oylarında önemli ölçüde artış gözlendiği kaydedilmiştir.

Kuşkusuz Suriyeli göçmenler konusu sadece Türkiye'nin dış politikasının neticesi olarak görülemez. Bununla birlikte bölgenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin her birinin kendine özgü siyasi sorunları, uluslararası ve bölgesel aktörlerin Ortadoğu'ya yönelik politikaları ve ülkesindeki krizi yönetemeyen Suriye rejimi olarak görülmektedir. Uyguladığı şiddet politikasıyla milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ve göçe zorlayan rejimin şu ana kadar göçmenlerin güvenli bir şekilde geri dönmesinin sağlanmasına dair ciddi bir politika üretmemesi eleştirilmektedir. Böylece Türkiye başta olmak üzere Suriyeli göçmenlerin yaşadığı sıkıntılara ilaveten buldukları ülkelerde sebep oldukları siyasi ve sosyal sorunların giderek arttığı belirtilmiştir.

Erdoğan (2020) tarafından, Türkiye'de yaşayan Suriyeli göçmenler ile ilgili yapılan detaylı bir çalışmada, birçok sorun ve çözüm önerisinin bulunduğu görülmektedir. Erdoğan (2020: 202-208) çalışmasının bulgular kısmında, Türk toplumunun başlangıçta göçmenlere yönelik üst seviyede olan kabul ve dayanışma düzeyinin devam ettiğini ancak belirgin bir azalmanın olduğunu dolayısıyla kabul ve dayanışmanın tahammüle dönüştüğünü belirtmiştir. Yapılan çalışmada göçmenlerin Türkiye'de kalma sürelerinin uzamasıyla birlikte, güven ve huzur konusunda iyileşme olduğunu bunun Türkiye'de kalıcılık eğilimini artırdığı ancak Türk toplumunun bu durumdan endişe duyduğu belirtilmiştir. Aynı çalışmada belirtilen politik önerilerden (210-216) de anlaşıldığı üzere göçmenlere yönelik belirsizliğin giderilmesi ve hem Türkiye toplumunun hem de göçmenlerin yaşadığı sıkıntıların çözümüne dönük en uygun (eğitim, sağlık, çalışma hayatı, sosyal politikalar, yaşam standartları vs.) politikalar üretilmesi muhtemel sosyal ve siyasi problemlerin önüne geçebilecektir.

Türkiye'nin gerek Ortadoğu'da Arap Baharı'ndan etkilenen ülkelere gerekse Suriye'deki gelişmelere karşı hükümet düzeyinde yürüttüğü politikaların muhalefet tarafından eleştirildiği bilinmektedir. Fakat Suriye'deki gelişmelerde bu eleştirilerin dozunun arttığı, hükümet politikalarına karşı kamuoyu desteği oluşturulmaya çalışıldığı gözlenmiştir. Eleştirilerin odağında ise dış politika

aktörleri yer almıştır. Bölgedeki kaos ortamından uzak durulması gerektiği, komşularla ilişkilerde dile getirilen sıfır sorun anlayışının devam etmesi ve Suriye'nin iç işlerine karışmanın doğru olmayacağı çokça dile getirilen hususlar arasında olmuştur. Buna karşı hükümetin aksiyoner dış politikanın gereklerinde ısrarcı tutumu, uzak durulması halinde kaosun kısa sürede Türkiye'yi de etkileyeceği ve Suriye'nin kuzeyindeki terör yapılanmasının Türkiye açısından yarattığı tehlike vurgulanmıştır.

Suriye ile Türkiye arasındaki problemlerin aslında yapay olduğu (Çufalı, 2003: 142), ayrıca iki ülke halklarının yakın tarihi ve sosyo-kültürel bağlarının yönetim kademelerinin siyasi kararlarını etkileyebilecek güçte olduğu bilinmektedir. Bu nedenle 2000'li yıllarda iki ülke ilişkilerinin kısa sürede önemli mesafe alması toplumsal beklentilerin sonucu olarak açıklanmaktadır. Gerek Türkiye gerekse Suriye'de meydana gelen olaylarda iki ülke halklarının hassas olduğu görülmüştür. Arap Baharı sürecinde Suriye'de meydana gelen olaylar ve rejimin tutumuna karşı Türkiye kamuoyunun tepkisi ve hükümetten beklentisinin, hükümetin dış politikada yeni kararlar almasına etki ettiği söylenebilir.

5. Sonuç

Yirminci yüzyılın başlarına kadar dış politikanın, bir ülkenin iç siyasetinden bağımsız olduğuna dair inancın yaygın olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ülkelerin dış politikalarında sadece diplomasinin önemi üzerinde durulmuştur. Ancak yirminci yüzyılda dünyadaki siyasi gelişmeler ve son olarak küreselleşme süreci dış politikanın çok daha karmaşık yönünü ortaya koymuştur. Böylece ülkelerin dış politikalarında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarına ilaveten devlet/ hükümetler ile birlikte birçok aktörün rol oynayabildiği çok yönlü bir dönem başlamıştır.

Türkiye'nin dış politikasında da benzer durumun yaşandığı söylenebilir. Gerek dünya konjonktürü gerekse bulunduğu konum itibarıyla uzun süre Batıcı ve statükocu dış politikalar uygulamak durumunda kalan Türkiye'de iki binli yıllara doğru yaşanan siyasi değişim dış politikaya da yansımıştır. Bu dönemin dikkat çekici yanı liberal/neo-liberal politikaların uygulanmaya başlanmasıyla Türk dış politikasında dış ticaretin öneminin artması yani ekonomik nedenlerin ön plana çıkmasıdır. Türkiye'nin belirtilen sebeplerle uzun süre Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında gelişmenin yaşanmamasına rağmen bu dönemde hem Ortadoğu ülkeleri hem de komşuları ile ekonomi ağırlıklı ilişkilerin geliştiği gözlenmiştir. Bu kapsamda güvenlik tehdidinin Adana Mutabakatı (1998) ile önemli ölçüde bertaraf edilmesi Türkiye-Suriye ilişkilerinin de önünü açmıştır.

İki binli yıllarda yaşanan gelişmeler sadece siyasi değil aynı zamanda ekonomik temelli anlaşmaların yapılmasına ve Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Arap Baharı'nın başladığı süreç iki ülke ilişkilerinin tamamen kopma noktasına geldiğini gösterse de son günlerde tekrar iki ülke ilişkilerinin yeniden kurulmaya çalışıldığı ve üst düzey görüşmelerle aradaki sorunların çözülmeye çalışılması umut verici olmuştur. Ayrıca son yıllarda iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin önemli ölçüde artmış olması bu ilişkilerin gelişmesi bakımından destekleyici unsur olmuştur. Türkiye-Suriye ilişkilerinin göstermiş olduğu üzere bir ülke ile dış politikada yaşanan olumsuz gelişmeler, sadece iki ülke arasında siyasi bir anlaşmazlık olarak değerlendiril(e)memektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin, Suriye dış politikasının iç siyasete ve dış politikaya yansımaları uzun süre tartışılmaya devam edecek gibi görünüyor.

Kuşkusuz bu tartışmalarda öncelikle, Suriye'nin kuzeyinde ABD himayesiyle oluşturulmaya çalışılan PKK/YPG yapılanması yer almaktadır. Bu konu Türkiye'nin ABD ve AB başta olmak üzere Batı ile ilişkilerini son derece olumsuz etkilemektedir. İkinci olarak iç savaşın başlamasından beri Türkiye'ye sığınan milyonlarca Suriyeli göçmenlerin geleceği konusudur. Suriyeli göçmenlerin dış politikada Avrupa ülkeleri ile ilişkileri etkilemesinin yanı sıra iç güvenlik, demografik, sosyal ve kültürel bakımlardan iç siyasete ilişkin önemli sorunlara yol açma riskini taşıdığı sürekli vurgulanmakla beraber iç politik malzeme olarak kullanılması ayrıca sıkıntı oluşturmaktadır. Her ne kadar son dönem gerek ikili gerekse dörtlü görüşmelerde göçmenlerin geri dönüşü ile ilgili

çalışmaların yapıldığı ve Esad tarafından geri dönmeleri çağrısında bulunduğu belirtilse de bunun birçok bakımdan hiç de kolay olmayacağı ortadadır. Sonuç olarak Türkiye'nin Suriye dış politikası, etkileri bakımından hem diğer komşu ve Ortadoğu ülkelerinden farklılaşmakta hem de çok daha zorlu, çok boyutlu ve uzun soluklu diplomasi çalışmalarıyla siyasi ve ekonomik çıkarların göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir.

Kaynaklar

- Ahmadian, H. ve Mohseni, P. (2019). Iran's Syria strategy: The evolution of deterrence. *International Affairs*, 95(2), 1-24. <https://doi.org/10.1093/ia/iiy271>
- Altunışık, M. B. (2002). Soğuk Savaş sonrası dönemde Suriye'nin dış politikası: Değişime uyum çabası. M. Türkeş ve İ. Uzel (Ed.), *Türkiye'nin komşuları* içinde (s. 259-292). İmge Kitabevi.
- Altunışık, M. B. ve Tür, Ö. (2006). From distant neighbors to partners? Changing Syrian-Turkish relations. *Security Dialogue*, 37(2), 229-248. <https://doi.org/10.1177/0967010606066172>
- Arı, T. (2005). *Geçmişten günümüze Ortadoğu: Siyaset, savaş ve diplomasi*. Alfa Yayınları.
- Ataman, M., ve Özdemir, Ç. (2018). Turkey's Syria policy: Constant objectives shifting priorities. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, 5(2), 13-35. <https://doi.org/10.26513/toed.466046>
- Aydın, M. ve Aras, D. (2004). Ortadoğu'da ekonomik ilişkilerin siyasi çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile bağlantıları. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(2), 103-128.
- Burbach, R. (1994). Amerikan demokrasisinin trajedisi (A. Fethi, Çev.). S. Amin, C. Noam, ve A. G. Frank (Ed.), *Düşük yoğunluklu demokrasi yeni dünya düzeni ve politik güçler* içinde (s. 125-152). Alan Yayıncılık.
- Çakmak, C., Yetim, M. ve Çolak, F. G. (2014). Ortadoğu'da devrimler ve Türkiye. A. Sandıklı ve E. Kaya (Ed.), *Ortadoğu'da değişim ve Türkiye içinde* (s. 119-166). Bilgesam Yayınları.
- Çeçen, A. (2005). ABD ve ordusu İsrail lobilerinin taşeronu olarak bölgeye gelmiştir. A. Akar (Ed.), *Büyük Ortadoğu kuşatması: Yeni dünya düzeninin Ortadoğu ayağı* içinde (s. 98-120). Timaş Yayınları.
- Çufalı, M. (2003). Çok boyutlu dış politikaya geçişte Türkiye'nin güney komşularıyla ilişkileri, 1980-2003. T. Göksu, H. H. Çevik, A. Baharçipek, ve A. Şen (Ed.), *1980-2003: Türkiye'nin dış, ekonomik, sosyal ve idari politikaları* içinde (s. 139-149). Siyasal Kitabevi.
- Dodd, C. (2016). Türkiye Cumhuriyeti (K. Tanrıyar, Çev.). M. Heper ve S. Sayarı (Ed.), *Dünden Bugüne Türkiye: tarih, politika, toplum ve kültür* içinde (s. 71-87). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, K. C. ve Yılmaz, N. (2013). Küresel sermayeye dayalı yeni ekonomik düzende Ulus-Devlet'in egemenlik krizi. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(3), 12-19.
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler barometresi 2019: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi*. Orion Kitabevi.
- Fraser, T., Mango, A. ve McNamara, R. (2011). *Modern Ortadoğu'nun kuruluşu* (F. Doruker, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Gök, N. (2019). Suriye krizi'nin Türkiye'ye yansımaları (2011-2017). *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(8), 77-114. <http://dx.doi.org/10.32739/uskudarsbd.5.8.59>
- Gökcan, Ö. (2018). Türkiye-Suriye ilişkilerinde bir kırılma noktası: Ekim 1998 krizi veya diğer bir ifadeyle "ilan edilmemiş savaş". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(1), 169-198. <https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.396405>
- Göksedef, E. (2023, 23 Ocak). İran, Türkiye-Suriye görüşmelerine ve normalleşme sürecine nasıl bakıyor? . *BBC Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cp4q94vp8y7o>
- Güder, S., Çemerek, M. ve Mercan, M. H. (2020). *Geleceğin Türkiye'sinde dış politika*. İlim Kültür Eğitim Vakfı.
- Hale, W. (2002). Türk dış politikasındaki ekonomik sorunlar (H. Güldü, Çev.). S. Sayarı ve A. Makovsky (Ed.), *Türkiye'nin yeni dünyası: Türk dış politikasının değişen dinamikleri* içinde (s. 43-60). Alfa Yayınları.

- Hinnebusch, R. (2014). The foreign policy of Syria. R. Hinnebusch ve A. Ehteshami (Ed.), *The foreign policies of Middle East states* içinde (2. ed., s. 207-232). Lynne Rienner Publishers, Inc.
- İnat, K. (2019, 18 Eylül). Suriye’de çözüm yolu ve riskler. *Siyaset, Ekonomi ve Toplumsal Araştırmalar Vakfı*. <https://www.setav.org/suriyede-cozum-yolu-ve-riskler/>
- Karpat, K. (2001). *Ortadoğu’da Osmanlı mirası ve ulusçuluk* (R. Boztemur, Çev.). İmge Kitabevi.
- Kirişçi, K. (2002). Türkiye ve Müslüman Ortadoğu (H. Güldü, Çev.). S. Sayarı ve A. Makovsky (Ed.), *Türkiye’nin yeni dünyası: Türk dış politikasının değişen dinamikleri* içinde (s. 53-78). Alfa Yayınları.
- Kor, Z. T. (2005). Türk-Amerikan ilişkileri. F. S. Turhan (Ed.), *Küresel güçler* içinde (s. 70-74). Küre Yayınları.
- Kurubaş, E. (2016). Türk dış politikasında değişim ve Ortadoğu politikasına yansımaları. E. Efeğil (Ed.), *Türkiye’nin çatışma bölgelerine yönelik dış politikasının analizi* içinde (s. 13-40). Gündoğan Yayınları.
- Kürçüoğlu, Ö. (1980). "Dış politika" nedir? Türkiye'deki dünü ve bugünü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 35(01), 309-335. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001394
- Martin, L. G. (2012). Dış politika (K. Tatlıyar, Çev.). M. Heper ve S. Sayarı (Ed.), *Dünden bugüne Türkiye: Tarih politika toplum ve kültür* içinde (s. 293-304). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Memiş, E. (2002). *Kaynayan kazan Ortadoğu*. Çizgi Kitabevi.
- Oğuşgil, V. A. (2016, 28-29 Nisan). Suriye mülteci krizi ve AB-Türkiye ilişkileri açısından düşündürdükleri II Uluslararası Ortadoğu konferansları: Ortadoğu'daki çatışmalar bağlamında göç sorunu Kilis. <http://iibf.kilis.edu.tr/bolum/III08/gec12>
- Oran, B. (2002). Türk dış politikasının teori ve pratiği/ TDP'nin kuramsal çerçevesi. B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (Cilt 1-1919-1980)* içinde (s. 17-53). İletişim Yayınları.
- Orhan, O., ve Haşıl, H. (2023). Suriye krizinin siyasi ve askeri panoraması: Kırılma anları ve dönüşümler. A. Uysal, O. Orhan, ve S. Bulut (Ed.), *Suriye krizinin doğuşu ve dönüşümü: bölgesel ve küresel aktörler* içinde (s. 51-80). Ortadoğu Yayınları.
- Owen, R. (2000). *State, power and politics in the making of the modern Middle East* (2. ed.). Routledge.
- Owen, R., ve Pamuk, Ş. (2002). *20. yüzyılda Ortadoğu ekonomileri tarihi* (A. Edirne, Çev.). Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Öztiğ, L. İ. (2019). Syria and Turkey: Border security priorities. *Middle East Policy*, 26(1), 117-126.
- Sander, O. (1992). *Yeni dünya düzeni ve Türkiye*. Bağlam Yayıncılık.
- Sandıklı, A. ve Semin, A. (2014). Bütün boyutlarıyla Suriye krizi ve Türkiye. A. Sandıklı ve E. Kaya (Ed.), *Ortadoğu’da değişim ve Türkiye* içinde (s. 200-220). Bilgesam Yayınları.
- Serdar, İ. (2015). AKP hükümetinin Suriye dış politikasının 2011 Arap Baharı sonrası değişimi. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri*, 1(1), 12-25. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sadab/issue/34985/388191>
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten günümüze Türkiye’nin ortadoğu politikası ve batı etkisi. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 1(1), 79-100.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2023, Temmuz). Girişimci ve insani dış politika. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi* <https://www.mfa.gov.tr/suriye-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2023, Şubat). Suriye ülke profili :Türkiye-Suriye dış ticareti. *T.C. Ticaret Bakanlığı Resmi Web Sitesi* <https://ticaret.gov.tr/data/5ed6044b13b87656dc5b5a22/Suriye%20%C3%9C%9C%20Profili%202023.pdf>
- Tür, Ö. (2011, 1 Temmuz). 2000’lerde Türkiye-Suriye ilişkilerinin siyasi-ekonomisi. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 33-39. <https://www.orsam.org.tr/tr/2000-lerde-turkiye-suriye-iliskilerinin-siyasi-ekonomisi/>
- Türkmen, İ. (2014). Türkiye Cumhuriyeti’nin Ortadoğu politikası. A. Sandıklı ve E. Kaya (Ed.), *Ortadoğu’da değişim ve Türkiye* içinde (s. 1-20). Bilgesam Yayınları.

- UTİKAD. (2011, 11 Ocak). Vize kalkınca Suriye'ye ihracat arttı. *Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği* <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/7354/vize-kalkinca-suriyeye-ihracat-9-kat-artti>
- Yavuzalp, E. (1998). *Dış politikada oyunun kuralları*. Bilgi Yayınevi.